

WSTĘP

A. Wokół idei społeczeństwa obywatelskiego

Narodzie! Nie wierz dyplomacji i nie kołysz się nadzieją jej pomocy.
Od ciebie samego zależy przyszłość kraju,
od twojej energii w działaniu i stanowczości w przedsięwzięciach¹.

Jedną z kluczowych przyczyn podjęcia decyzji o wybuchu powstania w styczniu 1863 roku było przekonanie, że społeczeństwo stanowi strukturę zdolną do samodzielnego odzyskania niepodległości na drodze walki zbrojnej. Z idei tej wynikało przyjęcie założenia o realności wypracowania takiej samoorganizacji, która umożliwiłaby rozwiązanie najważniejszego problemu politycznego, jakim był brak własnej państwowości. Doświadczenia roku 1863 stanowiły próbę realizacji idei społeczeństwa obywatelskiego skupionego wokół prowadzonej walki o niepodległość, co więcej społeczeństwa eksperymentującego, poszukującego coraz bardziej efektywnych działań zmierzających do osiągnięcia tego celu. Konieczność zmiany modelu działania społeczeństwa miała przy tym stanowić warunek, bez którego niemożliwa byłaby realizacja zamierzonego, głównego celu politycznego – odbudowy państwa w granicach sprzed 1772 r. Idea społeczeństwa obywatelskiego była obecna we wszystkich polskich programach politycznych tworzonych po 1848 r. Wiosna Ludów stała się czasem, w którym idee liberalne były postrzegane jako podstawa konstrukcji programów politycznych. Konstytucja, parlament, prawa wyborcze zaczynały być kanonem i standardem politycznym tych krajów Europy, Ameryki i innych części świata, w których nie były jeszcze stosowane w tworzeniu struktur władzy. Idea społeczeństwa obywatelskiego stawała się atrakcyjnym modelem łączącym

---

¹ A. Kraushar, *Powstanie polskie i dyplomacja*, „Prawda”, Warszawa 12 VI 1863, w: *Prasa tajna lat 1861–1864*, cz. 2, s. 61. Ustalenie autorstwa artykułu zob. *Prasa tajna lat 1861–1864*, cz. 2, s. 18.

różne nurty refleksji społecznej i ekonomicznej. Jej integrująca rola miała jednak także swoje ograniczenia. Obok idei samoorganizacji społeczeństwa, której celem miało być odzyskanie państwowości metodą walki zbrojnej, pojawiały się odmienne koncepcje. Zakładały one wykluczenie zbrojnego odzyskania niepodległości, koncentrowały się natomiast na innych metodach przywrócenia państwowości opartych na negocjacjach politycznych, dialogu elit, tworzeniu sieci instytucji reprezentacyjnych sprzyjających rozwojowi tożsamości narodowej oraz rozwojowi społecznemu i gospodarczemu. Projekty takie nie wykluczały także istnienia narodu polskiego w ramach państw obcych, krajów, które dokonały zniszczenia państwa polskiego.

Wielowątkowość idei społeczeństwa obywatelskiego i bogactwo doświadczeń jako zjawiska z przestrzeni społecznej oraz walka o odzyskanie niepodległości w 1863 roku jako test obywatelskości, skuteczności i dojrzałości inspirowały do rozważań nad tymi zagadnieniami mimo bogactwa myśli historycznej i dorobku historiograficznego dotyczącego tych dramatycznych wydarzeń. Podjęcie ryzykownej decyzji o zbrojnych zmaganiach o wolność skłania do zadania pytań: jaki model społeczeństwa obywatelskiego pojawiał się w ideologii i programach politycznych, jakie były strategie jego realizacji i jakie role miał on pełnić w odzyskaniu własnej państwowości? W kontekście rozważań nad wydarzeniami powstania warto także zastanowić się nad ich rolą w kształtowaniu społeczeństwa obywatelskiego na ziemiach polskich w wieku XIX. Rodzą się więc pytania o kryteria wyznaczające kształt i granicę idei społeczeństwa obywatelskiego oraz formy i przejawy jej zastosowań społecznych.

W dotychczasowych analizach historii 1863 roku dominowały opinie i oceny formułowane z perspektywy klęski i jej konsekwencji. Należy się wobec tego zastanowić, czy takie stanowisko oddaje wieloaspektowość wydarzeń tego burzliwego okresu. Czy tego negatywnego bilansu nie udałoby się zweryfikować poprzez analizy i refleksje odnoszące się do doświadczeń lat 1861–1864 w kontekście rozwoju idei społeczeństwa obywatelskiego oraz jej zastosowań w praktyce społecznej na ziemiach polskich. Należy uznać, że negatywne konsekwencje to zaledwie jeden aspekt tych wydarzeń. Obok niego istniał szereg innych. Można wyróżnić i opisać wiele zjawisk mających wpływ na kształtowanie wspólnoty narodowej i tworzących ją grup społecznych i środowisk regionalnych. W wydarzeniach lat 1861–1864 widoczne stały się zarówno oznaki upadku nienowoczesnych modeli myślenia, jak i początki nowych. Społeczeństwo połączone zbiorową pamięcią o wspólnej przeszłości istnienia w państwie wpływającym na bieg dziejów Europy, tworzącym oryginalne rozwiązania ustrojowe z rozbudowaną funkcją parlamentu stanowego, poszukiwało inspiracji dla dalszych działań służących zachowaniu tożsamości etnicznej i kulturowej. Czy ten czas służył także kształtowaniu wspólnoty połączonej dyskusjami o kryteriach „bycia” obywatelem, definiowania praw i obowiązków, relacji pomiędzy jednostką

a zbiorowością państwową, a w przypadku Polski – także narodową, czynnikach wpływających i decydujących o różnorodności tych struktur, tolerancji i wzajemnym szacunku dla odmienności, rozumieniu źródeł i przejawach pluralizmu światopoglądowego, formach i rolach samoorganizacji i modelach samorządu?

Wydarzenia lat 1861–1864 charakteryzowała dynamika w kreowaniu ideologii, programów, strategii edukacji patriotycznej i walki zbrojnej o wolność. Ich adresatami stawali się wszyscy członkowie społeczeństwa. Autorzy ideologii i programów dążyli do wprowadzenia ich do przestrzeni społecznej, upowszechniając je za pomocą druku, zarówno w formie czasopism, jak i broszur, odezwo, ulotek oraz innych form materiałów ulotnych. Dominującym przedmiotem analiz w tych publikacjach stawało się aktualne położenie narodu. Towarzyszyło im poszukiwanie modeli organizacji państwowej, relacji społecznych oraz działalności dyplomatycznej umożliwiających przywrócenie niepodległości. Finalnym efektem tych działań miała być nowa forma bytu politycznego oraz modernizacja struktur społecznych. Na popularności zaczęły zyskiwać kółka spiskowe grupujące mniejszą lub większą liczbę członków. Inicjatorami ich działalności były często pojedyncze osoby związane z emigracyjnymi ośrodkami politycznymi. Rozwojowi takich form organizacji sprzyjała liberalizacja życia politycznego. Zjawisko to było widoczne także w Królestwie Polskim. Klęska Rosji w wojnie krymskiej i jej obietnice udzielone w gronie dyplomatów w trakcie obrad pokojowych w Paryżu przyczyniły się do powstania carskiego programu modernizacji Cesarstwa Rosyjskiego. Jego elementem była także większa swoboda działalności politycznej w Królestwie Polskim.

Jerzy Szacki we wstępie do wyboru tekstów poświęconych idei społeczeństwa obywatelskiego opublikowanym w 1997 r. zasygnalizował „powrót”, a więc swoiste odrodzenie refleksji w tej dziedzinie². Zasięgiem swoim objęło ono zarówno nauki społeczne, jak i politykę. Niemałe znaczenie dla tego odrodzenia miała europejska „jesień narodów”, upadek dominacji radzieckiej w Europie Środkowo-Wschodniej oraz budowanie demokracji w krajach post-socjalistycznych. Nastąpiła przy tym swoista dewaluacja orientacji politycznych i ich tradycyjnego podziału na lewą i prawą stronę, bowiem „dyskurs” z użyciem terminu *społeczeństwo obywatelskie* „pojawił się zarówno na lewicy jak i na prawicy”³. Dla Jerzego Szackiego zjawisko to stanowiło zaprzeczenie dotychczasowej tradycji, zgodnie z którą reprezentanci tych klasycznych orientacji politycznych z reguły różnili się nie tylko poglądami, lecz także stosowanym językiem dyskusji⁴. Socjolog we wprowadzeniu do edycji tekstów poświę-

² J. Szacki, *Wstęp. Powrót idei społeczeństwa obywatelskiego*, w: *Ani książkę, ani kupiec: obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej*, tłum. B. Szacka, J. Szacki, A. Szymonowski, E. Woydyłło, Kraków 1997, s. 5.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

conych wspomnianej idei pod koniec lat osiemdziesiątych i w początkowym okresie lat dziewięćdziesiątych XX wieku wskazał też na „niepokojącą wieloznaczność” pojęcia społeczeństwa obywatelskiego⁵. Zasugerował także szereg innych zjawisk wiążących się ze stosowaniem tego terminu. Wśród nich wymienił takie jak: włączanie pojęcia jako hasła do nowomowy demokratycznej, stosowanie go jako synonimu takich terminów jak m.in. *demokracja*, *samorząd*⁶. Jak zaznaczył Szacki, idea społeczeństwa obywatelskiego „jest w istocie bardzo stara”⁷. W starożytności można ją znaleźć u Arystotelesa i Cycerona. Czołowe dzieła z teorii społeczeństwa obywatelskiego, jak wskazuje Szacki, powstały w czasach nowożytnych. Za takie uznane zostały *Dwa traktaty o rządzie* Johna Locke’a i *Zasady filozofii prawa* Georga Hegla⁸. Alexis de Tocqueville z kolei, nie ukrywając fascynacji wspomnianą koncepcją i włączając ją do swojego programu, ukazywał społeczeństwo amerykańskie jako przykład stosowania idei społeczeństwa obywatelskiego. Przedmiotem jego zainteresowania i narracji było przede wszystkim doświadczenie⁹. Dziedziną wytyczającą główne nurty rozważań o społeczeństwie obywatelskim stała się zatem filozofia i teoria polityki. Konstruowane przez nią tezy opierają się jednak na doświadczeniu i obserwacji różnych systemów politycznych, społecznych i ekonomicznych. Pojęcie społeczeństwa obywatelskiego z powodu występowania w różnych przestrzeniach dziejów podlegało licznym ewolucjom. Zarówno ideę społeczeństwa obywatelskiego, jak i przestrzeń społeczną obejmowaną związanym z nią terminem należy uznać za zjawiska długiego trwania pojawiające się w wielu epokach historycznych.

Szacki w omawianym wprowadzeniu do tekstów poświęconych idei społeczeństwa obywatelskiego we współczesności podjął próbę wyodrębnienia jej „niezbywalnych składników”, czyli tych, które były powtarzalne w każdej przestrzeni historycznej. Za takie uznał: „swego rodzaju kult aktywności spontanicznej, nie planowanej i nie kierowanej, choć utrzymanej w granicach określonych przez prawo i dobre obyczaje” oraz „uznanie indywidualizmu i pluralizmu za wartości zasługujące na to, aby je jak najlepiej chronić i prawnie gwarantować”¹⁰.

W swoich rozważaniach Szacki postawił także ważne pytanie o relacje pomiędzy kategorią społeczeństwa obywatelskiego i narodu. Autor zaprezentował się jako zwolennik następującej tezy: „Społeczeństwo obywatelskie i naród

⁵ Ibidem, s. 6.

⁶ Ibidem, s. 7.

⁷ Ibidem, s. 8.

⁸ Ibidem, s. 8–9.

⁹ Ibidem, s. 9.

¹⁰ Ibidem, s. 59.

to dwa różne, nierzadko konkurencyjne, rodzaje »wspólnot wyobrazonych«¹¹, z jakimi Europa ma do czynienia w ciągu ostatnich stuleci. Pierwsza przywodzi na myśl to, co wspólne wszystkim społeczeństwom cywilizowanym, druga to, co tworzy jedyną w swoim rodzaju tożsamość każdego społeczeństwa»¹². Kategorie te zostały uznane przez Szackiego za „dwa odmienne sposoby konceptualizacji świata społecznego”, zaś ich „skojarzenie” za „niełatwe” ani „w teorii”, ani „w praktyce”¹³.

We wspomnianym wyborze tekstów opublikowane zostały rozważania Norberta Bobbio¹⁴, Michaela Waltzera¹⁵, Ernesta Gellnera¹⁶, Joan L. Cohen i Andrew Arato¹⁷, Adama B. Seligmana¹⁸, Christophera G.A. Bryanta¹⁹, Craiga Calhouna²⁰, Johna Graya²¹, Krishana Kumara²² i Gáspára Miklósa Tamasa²³.

Teksty zawierały analizy definiowania omawianego pojęcia, jego komponentów oraz relacji z innymi pojęciami opisującymi świat społeczny.

Wybrane teksty poświęcone społeczeństwu obywatelskiemu stanowiły efekt ciągle powracających zainteresowań tą problematyką. Występowały w różnych ośrodkach myśli politycznej. Idea społeczeństwa obywatelskiego przybierała formy zarówno rozważań filozoficznych, jak i traktatów politycznych. Różne ośrodki naukowe i indywidualni badacze podejmowali tę kwestię, wskazując na „różnorodność zawartości”²⁴, a tym samym kontekstów. To zjawisko przyczyniło się do wykształcenia licznych modeli społeczeństwa obywatelskiego.

---

¹¹ Nawiązanie do pojęć z publikacji B. Andersona, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przeł. S. Amsterdamski, Kraków 1997.

¹² J. Szacki, *Wstęp. Powrót idei...*, s. 39.

¹³ *Ibidem*, s. 39.

¹⁴ N. Bobbio, *Spoleczeństwo obywatelskie*, w: *Ani książę, ani kupiec...*, s. 63–83.

¹⁵ M. Walzer, *Spór o społeczeństwo obywatelskie*, w: *Ani książę, ani kupiec...*, s. 84–106.

¹⁶ E. Gellner, *Spoleczeństwo obywatelskie w perspektywie historycznej*, w: *Ani książę, ani kupiec...*, s. 107–136.

¹⁷ J.L. Cohen, A. Arato, *Spoleczeństwo obywatelskie a teoria społeczna*, w: *Ani książę, ani kupiec...*, s. 137–173.

¹⁸ A.B. Seligman, *Komentarze o społeczeństwie obywatelskim i obywatelskiej cnotcie w ostatniej dekadzie XX wieku*, w: *Ani książę, ani kupiec...*, s. 174–198.

¹⁹ Ch.G.A. Bryant, *Obywatelski naród, obywatelskie społeczeństwo, obywatelska religia*, w: *Ani książę, ani kupiec...*, s. 194–223.

²⁰ C. Calhoun, *Nacjonalizm i społeczeństwo obywatelskie: demokracja, zróżnicowanie i samookreślenie*, w: *Ani książę, ani kupiec...*, s. 224–259.

²¹ J. Gray, *Od postkomunizmu do społeczeństwa obywatelskiego: powrót historii i zmierzch zachodniego modelu*, w: *Ani książę, ani kupiec...*, s. 260–293.

²² K. Kumar, *Spoleczeństwo obywatelskie: rozważania na temat użyteczności historycznego terminu*, w: *Ani książę, ani kupiec...*, s. 294–320.

²³ G.M. Tamas, *Rozprawa o społeczeństwie obywatelskim*, w: *Ani książę, ani kupiec...*, s. 321–335.

²⁴ F. Rangeon, *Société civile: histoire d'un mot*, w: *La société civile*, Paris 1986, s. 15.

Analizując pojęcie społeczeństwa obywatelskiego, François Rangeon odwoływał się do dorobku Thomasa Hobbesa i Jeana Jacques'a Rousseau i wskazywał na funkcjonowanie w nim kilku grup problemów tworzących obszary dyskusji. Były to: społeczeństwo obywatelskie czy państwo, społeczeństwo obywatelskie czy społeczeństwo kupieckie²⁵. Idea społeczeństwa obywatelskiego zawarta w myśli Georga W.F. Hegla została potraktowana przez niego jako przejaw emancypacji tej struktury i ukazania jej w dwóch kontekstach: społeczeństwa bez państwa i dylematu: społeczeństwo obywatelskie czy burżuazyjne²⁶. Rangeon podkreślił także udział A. Smitha i B. Constanta w tworzeniu refleksji o społeczeństwie burżuazyjnym.

Wśród polskich badań nad ideą i zjawiskiem społeczeństwa obywatelskiego należy wyróżnić rozprawę Doroty Pietrzyk-Reeves pt. *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła* wydaną w 2004 r.²⁷ Celem pracy stało się: „Przybliżenie dyskusji i sporów wokół idei społeczeństwa obywatelskiego przez krytyczną analizę stanowisk prezentowanych współcześnie poprzedzone wprowadzeniem historycznym, pokazującym źródła pojęcia i tradycje, z których ono się wywodzi (...)”²⁸. Jak podkreśliła autorka: „Interesować mnie będzie w szczególności ewolucja liberalnego i republikańskiego pojmowania społeczeństwa obywatelskiego, a w dalszej kolejności związki historyczne i teoretyczne między ideą tego społeczeństwa a liberalizmem i demokratyzmem”²⁹.

Szczególne znaczenie dla dziejów i katalogu oraz dynamiki problemów politycznych drugiej połowy XIX w. miały rozważania Georga Hegla zawarte w *Zasadach filozofii prawa*. Koncepcja idei społeczeństwa obywatelskiego w myśli tego filozofa obejmowała zdaniem cytowanej Pietrzyk-Reeves „trzy momenty”. Stanowiły je: „a) system potrzeb, którym jest »zapośredniczenie potrzeb jednostki i ich zaspokojenie poprzez własną pracę jednostki oraz poprzez pracę i zaspokojenie potrzeb wszystkich innych«, b) wymiar sprawiedliwości mający na celu ochronę własności, c) policja i korporacja, których celem jest »zabezpieczenie przed przypadkowością [...] i załatwienie interesów szczegółowych jako interesów wspólnych«”³⁰. Cele indywidualne miały tworzyć sieć „wzajemnej zależności”³¹. Autorka wskazała także, iż liberalne teorie Davida Hume'a

²⁵ Ibidem, s. 12–19.

²⁶ Ibidem, s. 19–27.

²⁷ D. Pietrzyk-Reeves, *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Wrocław 2004.

²⁸ Ibidem, s. 10.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem, s. 131. Cytowane przez autorkę fragmenty pochodzą z G.W.F. Hegel, *Zasady filozofii prawa*, par. 188, s. 191; zob. G.W.F. Hegel, *Zasady filozofii prawa*, przeł. A. Landman, Warszawa 1969, s. 188–237.

³¹ D. Pietrzyk-Reeves, *Idea...*, s. 132.

i Jeremy'ego Benthama zakładały konieczność istnienia rządu w celu utrzymania porządku służącego „realizacji prywatnych celów” obywateli³².

Pietrzyk-Reeves wyodrębniła i zaprezentowała republikański i liberalny model społeczeństwa obywatelskiego³³. Przedmiotem jej zainteresowania stały się, jak to określiła, „osie sporów wokół idei społeczeństwa obywatelskiego”³⁴. Znalazły się wśród nich relacje państwo – społeczeństwo, społeczeństwo obywatelskie – liberalna demokracja, społeczeństwo obywatelskie – gospodarka³⁵. Za jedno z istotnych znamion społeczeństwa obywatelskiego uznać należy potrzebę tworzenia związków społecznych sformalizowanych za pomocą prawa. Grażyna Szelałowska zaprezentowała stowarzyszenia jako instytucje służące realizacji podmiotowości społeczeństwa w Danii³⁶. Społeczeństwo obywatelskie można zatem postrzegać jako federację autonomicznych jednostek skoncentrowanych wokół realizacji ważnych zadań wspólnotowych.

W historii Polski XIX wieku kluczowym zagadnieniem i pojęciem jest naród. Na jego temat powstało wiele rozważań teoretycznych. Udaną próbę ich podsumowania zawiera publikacja Tomasza Kizwaltera *O nowoczesności narodu – przypadek polski*³⁷. Jeden z rozdziałów tej publikacji stanowił próbę uporządkowania terminologii. Autor dokonał analizy i klasyfikacji pojęć występujących w rozważaniach europejskich i amerykańskich historyków i socjologów³⁸. Zjawisko i idea narodu ma bardzo bogatą tradycję badawczą i rozbudowane refleksje odnoszące się do tej problematyki. Kizwalter dokonał analizy dzieł Erica J. Hobsbawma, Ernesta Gellnera, Johna Breuilly'ego, Benedicta Andersona, Carltona J.H. Hayesa, Hansa Kohna, A. Kemiläinen, Anthony'ego D. Smitha, Liah Greenfeld, Mirosława Hrocha, Stanisława Ossowskiego, Jerzego Szackiego, Jerzego Jedlickiego oraz innych teoretyków wyróżniających się tworzeniem dzieł koncentrujących się wokół różnych kontekstów wspomnianego zagadnienia. Każdy badacz XIX wieku musi jednak spotkać się z ideą i zjawiskiem narodu, a takie spotkanie z reguły oznacza konieczność tworzenia własnych narzędzi opisu i metod narracji odnoszącej się do tej problematyki. Refleksje te powracają przy okazji analiz tak ważnych wydarzeń, jak te z roku 1863. Oznacza to konieczność definiowania i opisu idei i zjawiska narodu w oparciu o analizowany na potrzeby prowadzonych rozważań materiał źródłowy.

³² Ibidem, s. 133.

³³ Ibidem, s. 51–56, 112–118.

³⁴ Ibidem, s. 119–298.

³⁵ Ibidem.

³⁶ G. Szelałowska, *Poddany i obywatel: stowarzyszenia społeczne w Danii w dobie transformacji ustrojowej w XIX wieku*, Warszawa 2002.

³⁷ T. Kizwalter, *O nowoczesności narodu – przypadek polski*, Warszawa 1999.

³⁸ Ibidem, s. 11–18.